

Lantos Edit

Három-négy egyszerű pasztellszín

A II. Vatikáni Zsinat liturgikus rendelkezéseinek hatása a templomokra és a templomba járókra

Az 1963. december 4-én a II. Vatikáni Zsinat által kiadott *Sacrosanctum Concilium, Konstitúció a szent liturgiáról* a következőket írja a templomépítéssel kapcsolatban: „A templomok építésénél ügyelni kell arra, hogy alkalmasak legyenek a liturgikus cselekményekre, s tegyék lehetővé a hívek tevékeny részvételét.”¹ Hogy mégis igen nagy jelentőséggel bírt ez az egy mondat, az két szókapcsolatának értelmezési köréből származik. Jelen dolgozatomban először röviden megpróbálom összefoglalni az értelmezések szintjeit a szakrális jelentéstől a gyakorlati következményekig. Majd a zsinati rendelkezések magyarországi bevezetését és a korabeli műemléki szemléletet felidézve, a téma által felvetett kérdések közül a zsinati megújulás szellemében épült templomok helyi fogadtatására tekintek rá.

1963 decembere után az 'alkalmasnak lenni a liturgikus cselekményekre' kitétel azt jelenti, hogy a templomépületnek és berendezéseinek egy megváltozott liturgiához kell alkalmazkodnia. Bár az 1962. október 11-én megnyitott II. Vatikáni Zsinat által megvalósított liturgikus megújulás gyökerei a Trentói Zsinatig nyúlnak vissza,² a 20. század közepére erősödtek fel igazán azok a mozgalmak, amelyek az isten- és egyházkép megváltozásának szükségességét megfogalmazták.³ A addigi liturgikus gyakorlatban Isten inkább imádandó, inaktív, változatlan és transzcendens, mint cselekvő, az üdvösség történetében hatékonyan működő, immanens Személy.⁴ A *Sacrosanctum Concilium* azonban hangsúlyozza, hogy „Krisztus mindig jelen van Egyházában, kiváltképpen a liturgikus cselekményekben (...), leginkább jelen van az eucharisztikus színek alatt. Jelen van erejével a szentségekben (...), jelen van igéjében, mert ő maga beszél, amikor az Egyházban a Szentírást olvassák”.⁵

Emellett korábban „a nép bizonyos tekintetben el volt különítve magától Istentől is olyan nyelvvel és formaságokkal, amelyeket már nem értett”.⁶ A Konstitúció bevezetőjében megfogalmazott célok⁷ viszont a hívők keresztény életének gyarapítását és egységüknek támogatását hangsúlyozták a liturgikus reformon keresztül, ugyanis a liturgia „az első és nélkülözhetetlen forrás, amelyből a hívek az igazi keresztény leküldet merítik”.⁸

A hívek felé fordulás jele a Konstitúció visszatérő terminusa, a 'hívők tudatos és tevékeny részvétele' a liturgikus ünneplésen.⁹ „Az emberek megszentelése és Isten dicsőítése, melyre mint célra az Egyház minden más tevékenysége irányul”,¹⁰ ugyanis csak akkor lehetséges, „ha a hívők jól felkészült lélekkel vesznek részt a liturgiában, szívüket szavukhoz igazítják, és együtt működnek a mennyei kegyelemmel, hogy kárba ne vesszék bennük. (Vö. 2Kor 6,1) Ezért a szent pásztoroknak ügyelniük kell, hogy liturgikus cselekmények végzésénél ne csak az érvényesség és megengedettségi szabályait tartásuk meg, hanem a hívek e szent cselekményekben tudatosan, tevékenyen és gyümölcsözően vegyenek részt.”¹¹

A mise mindkét lényegi részének: az ige és az eucharisztia liturgiájának megújítása is e tudatosság és tevékeny részvétel érdekében történt. Az ige liturgiájának megváltozása a bibliai szakaszok változatosabb felolvasását,¹² a szentbeszéd (homília)¹³ fontosságának hangsúlyozását és a népnyelvhasználat bevezetését¹⁴ jelentette. Az viszont már a hívők és az Egyház közeledésének jele, hogy az olvasmányok felolvasására nem a korábbi, prédikációra használt, magasan elhe-

lyezett szószéket vették igénybe, hanem a *Római Misekönyv (Institutio Generalis Missalis Romani)* rendelkezése értelmében szükségessé vált egy ambó felállítása: „Isten igéjének méltósága azt kívánja, hogy azt a templomban alkalmas helyről hirdessék, amelyre az ige liturgiájának alkalmával a hívek figyelme önkéntelenül irányul. Helyes, ha az ige liturgiájának helye szilárd ambó, és nem csupán elmozdítható olvasóállvány. Az ambót úgy kell elhelyezni, hogy az ige szolgálatát végző személyt a hívek jól lássák és hallhassák.”¹⁵ Az ige liturgia fontossága miatt az ambót az oltárral egy szinten kell elhelyezni, de arról nincs rendelkezés, hogy melyik oldalán álljon. Kívánatos, hogy állandó építmény legyen, amely alkalmas az ige hirdető dinamikus testmozgásainak felvételére – nem egy könnyen mozgatható olvasóállvány¹⁶ –, és ne emlékeztessen a világi szónoki emelvényekhez. Többnyire az egyszerű, hasábforma ambót az oltár egyik oldalán helyezik el.

A zsinat a Eucharisztia misztériumának két pólusa (áldozat és lakoma) közül az utóbbit hangsúlyozta, amikor „az Úr és az emberek közötti szövetség megújítása az Eucharisziában a Krisztus sürgető szeretetére vonzza és gyújtja meg”¹⁷ a híveket. Az utolsó vacsora misztériumában való részvétel azt a jelentést is hordozza, hogy a megváltás-történetben Krisztus a közösség vezetőjeként annak középpontjában áll, vagyis építészetre lefordítva: az épület kitüntetett iránya, tengelye helyett annak középpontja kapott hangsúlyt. Ez a szemlélet-váltás a templomtér használatát és kialakítását több ponton érintette.

– Az egyik az oltár, és hozzá kapcsolódóan a tabernákulum és a sedes elhelyezésének kérdése. Az oltárt (az áldozat és az Úrvacsora helyét), amit a II. Vatikáni Zsinatot megelőzően az épület hossz tengelyének végpontján helyeztek el, ezután ajánlott a hátfaltól elválasztva felállítani, a tér középpontja felé elmozdítani, így könnyen körüljárható, és a néppel szemben lehet a szertartást végezni.¹⁸ Kialakításában – formája és méretezése tekintetében is – a korábbi liturgiában leírt asztal oltár kialakítását követi.¹⁹

– Ezzel összefüggésben – mivel az új oltáron nem állhatott a tabernákulum – azt a Római Misekönyv rendelkezése szerint lehetőleg mellékkápolnában kell elhelyezni.²⁰ Ha a régi, a szentély hátsó falán lévő korábbi főoltárt meghagyták – az védett tárgy –, ez lett az Eucharisztia őrzési helye, de ugyanígy alkalmas a középkori, falba süllyesztett pasztofórium is. Ha nincs külön kápolna, vagy megőrzendő oltár, akkor lehetséges oszlopra helyezett tabernákulum. Minden esetben figyelembe kell venni, hogy az Eucharisztia őrzési helye a

hívek magánáhitának központja, ezért jól láthatóan kell elhelyezni, kialakításának művészi megformálására pedig különös gondot kell fordítani.²¹

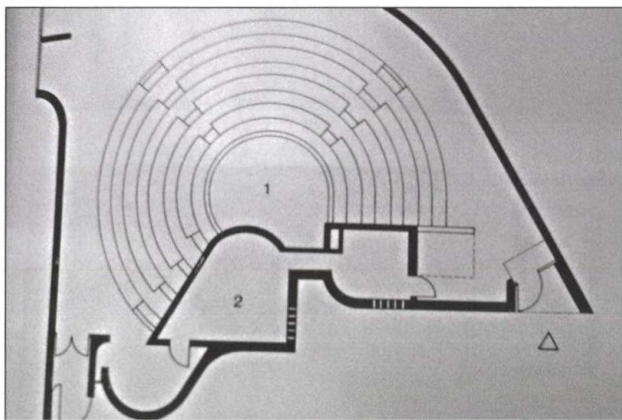
– Az oltár közelében szükséges a papi szék (sedes) felállítása, mivel az új liturgikus szemlélet értelmében a pap szerepe a szolgálat, vagyis ő vezeti és irányítja az istentiszteleti közösség ténykedéseit. A stallumok helyett a székek és zsámolyok használata vált általánossá, melyeket a *Római Miskönyv* rendelkezése értelmében lehetőleg a presbitérium tengelyében kell elhelyezni. Hangsúlyt kapott, hogy a pap széke semmiképpen sem lehet trónszék jellegű, és nem állhat túl távol a hívektől. A gyakorlatban a pap támlásszéket és a szolgálattevők karfa nélküli zsámolyát a szentély tengelyétől eltérően, az ambóhoz vagy az oltárhoz közelítve helyezik el.

– Az Eucharisztia lakoma középpontba kerülésének további következménye a hívek és a papság egységének kifejezése a templomtérben is. A hívőkre fordított figyelem megnövekedésével, tudatos és tevékeny részvételük hangsúlyozásával, bevonásukkal a szertartásba a klérus és a laikusok közelebb hozása, az oltár köré hívása valósult meg. Ez pedig a gyakorlatban, a templomok térhasználatában megszüntette a korábbi szimbolikus és fizikai elhatárolásokat.²² Vagyis a régebbi építésű templomokban a szentélyrekesztő, az áldoztató rács megszüntetésének igényét hozta, kétféleképp: vagy meghagyták a műemléki értékű szentélyrekesztőket, vagy a szentély falához közelebb, a diadalíven belülré tették. Másutt az elbontott áldoztató rácsokat megrövidítve mellékoltárokhöz állították. Ha az áldoztató rács épített volt, akkor a helyén maradt, és az új berendezést ehhez igazították.²³

– Az új építésű templomoknál a hossz tengelyes megoldások helyett a centrális tértípus látszott a legmegfelelőbbnek az oltár középpontba állításához. Ez a szabályos, négyzetes, illetve kör alaprajz mellett a három- és hatszögű, ovális és szabálytalan formák megjelenéséhez vezetett.

A zsinati rendelkezések hatásai

A Vatikáni Zsinat rendelkezései – különösen melyek az új liturgikus renchez alkalmazkodó kialakítások végrehajtását sürgették²⁴ – komoly változásokat idéztek elő a templombelső kialakításában. A liturgikus megújítás legfőbb irányítójaként működő Szentszék 1964-ben létrehozta a Consilium ad exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgiát (1969-től Istentiszteleti Kongregáció), mely az egyes országok katolikus

IMAHÉLY, TROGEN, SVÁJC, 1966-68, ERNST GISEL

püspöki konferenciáival szoros kapcsolatban azok segítségét, támogatását célozta. Egyik orgánuma, a *Notitiae* c. folyóirat szentszéki rendelkezéseket, liturgikus tanulmányokat, magyarázatokat közölt, és az egyes országok liturgia megújításával kapcsolatos kérdéseivel és félreértéseivel is foglalkozott. Más esetekben a Konzílium vezetői a püspöki karhoz írt levelekben tájékoztatták az ország egyházi vezetését aggodalmairól, tanácsaikról. Ezek közül kiemelkedik Lercano bíboros 1965. június 30-i levele, amely a szembemiséző oltárok elhelyezésekor bekövetkező pusztításokkal, illetve a szentség ház méltatlan elhelyezésével foglalkozik.²⁵

Magyarországon 1964-ben jelent meg *A II. Vatikáni Zsinat rendelkezései a Szent Liturgiáról* a Szent István Társulatnál, majd 1966-ban *A szentmise magyarul* elnevezésű *állandó szövegeinek bevezetése. A Magyar Püspöki Kar liturgikus rendelkezései* c. kiadvány és körlevelek tájékoztatták az alsóbb papságot és a hívőket a változásokról.²⁶ 1966-ban látott napvilágot Dümmerling Ödön – okl. építész, az OMF munkatársa – tanulmánya *A katolikus egyház liturgikus reformjainak műszaki jellegű problémáiról*, mely műemlékvédelmi szempontokat figyelembe véve – összefoglalva a zsinati rendelkezések épületekre vonatkozó részeit – gyakorlati útmutatást is adott az átalakításokhoz. Hangsúlyozta: meg kell különböztetni a Zsinat kötelező rendelkezéseit a tanácsoktól, melyek pusztán javaslatok.²⁷ Tanulmányában az egyház műemlékekkel és kortárs alkotásokkal kapcsolatos álláspontjára is kitért, és óva intett az elhamarkodott újításoktól, de szükség esetén nem a stílszerű, hanem a modern berendezések elhelyezését támogatta.

A tanulmány tételesen felsorolta a templom berendezései közül azokat, amelyeket a liturgikus változtatások érintenek – kívánalmak, adottságok, megoldások köré csoportosítva mondanivalóját. A szembemiséző oltárral kapcsolatban felhívta a figyelmet arra, hogy felállítása nem rendelkezés, hanem tanács, és megemlítette, hogy az Esztergomi Érseki Főhatóság 1965. március 20-i körlevele értelmében²⁸ felállítására alapos körültekintéssel és külön engedéllyel lehetséges. Ennek feltételei a templom belső tere művészi egységének megőrzése, az oltár egyszerű, modern vonalú kialakítása. Külön hangsúlyozta, hogy „mindaddig míg a »versus populum« oltár kérdése egyházi vonalon is teljesen megnyugtató és egyértelmű módon leiggadást, megoldást nem nyer, költséges, fix oltár végleges megoldásként ne készüljön”.²⁹ Ugyanez volt a helyzet a templomtér megosztottságának, a szentélyrekesztő lebontásának kérdésében is, amiről a Konstitúció és az Instrukció nem rendelkezett és „az Egyházon belül sem egységes az álláspont”,³⁰ emiatt „a legnagyobb óvatossággal kell eljárni s lehetőleg kerülni kell minden erőszakos változtatást, amely bontásokkal függ össze”.³¹ Az ambóval kapcsolatban a meglévő szószékek megőrzésére szólított fel, de azokban az esetekben, amikor a meglévő lépcsőzete már átalakított, megengedi annak ugyanazon a helyen, de alacsonyabb elhelyezését. Az ambó megoldása lehet még az áldoztató rács ilyen célú felhasználása is. Stílusa „legyen modern, komoly vonalozású (sic), megoldásában építész feladat, amit esetenként kell megoldani”.³²

A Konstitúció megjelenése után viszonylag hamar kiadott, láthatóan nagyon óvatos, az elhamarkodottságtól óvó könyv részben az útmutatás feladatát vállalta, de egyes mondatai arra utalnak, hogy a már elkövetett hibák megismétlődése

ellen is íródott. Egyes helyeken például a meglévő berendezés, a padok feldarabolásával gondoltak a szentély berendezéséhez illő szembemiséző oltár nyersanyagához jutni.³³ Cserháti József is kitért erre az ICOMOS 1972-es, III. közgyűlésén, a Zsinat utáni időszak változtatásairól szólva. Szerinte amellett, hogy „házánkban a liturgikus reform végrehajtása a magyar egyház kissé tradicionalista beállítottsága folytán elég későn indult meg”,³⁴ a kezdeti időszakot a káros pusztítások és „a művészetet megcsúfoló, az új teológiát megérteni nem akaró lemaradások”³⁵ egyaránt jellemezték. A reform kezdetén ugyanis két szélsőséges irányzat alakult ki. Az egyik mindent ki akart dobni, a másik a régihez ragaszkodva csak ízléstelen megoldásokat talált. A helyzet rendezésére jött létre 1967. május 30-án az Országos Egyházművészeti és Műemléki Tanács, melybe egyházmegyénként 2-3 tagot delegáltak az egyházmegyei bizottságok. Az évente kétszer, világi szakemberek bevonásával megtartott ankétok a liturgikus terek megoldási kívánalmaival és az egyházművészettel foglalkoztak.³⁶

Az újítások kapcsán felmerült kérdések

Tanulságos mai szemmel újraolvasni ennek az időszaknak a műemlékeket érintő szakirodalmát. Dümmerling írásában – ebben a nagyon körültekintő, és a műemlékek megőrzését preferáló tanulmányban – is vannak olyan kitételek, melyek mai szemmel olvasva elgondolkodtatók, mint például a mellékoltárok eltávolításával a templomtér értékének növekedése.³⁷ Ugyanez a szemlélet érvényesül az *Egyházi épületek és műtárgyak gondozása* c., 1971-ben megjelent könyv Arató Miklós írta passzusában is. Az elmúlt 100 évben épült, vagy berendezett templomok értéktelen, sablonos vagy egyenesen silány belső berendezését vagy képzőművészeti díszítését kárhóztatva, a giccses kiszorításának igénye is megjelenik.

A giccs kiszorításának igénye jelenik meg e a mondatokban, ami – a Konstitúció szellemében³⁸ – a művészi szempontból nem kielégítő, közepszerű műveket vagy utánzatokat kiutasítja a templomokból. Elgondolkodtatóak lehetnek ezek a szövegek az elmúlt ötven évben jelentős változáson átment művészet-, érték- és műemlékfogalom miatt. Természetesen mást gondolunk ma Cserháti Józsefnek az ICOMOS közgyűlésén 1972-ben elhangzott felszólalásáról: „a mai liturgikus irányzatnak megfelelően arra törekszünk, hogy a templom belső terét leegyszerűsítsük. Így elvisszük a zászlókat, a nem művészi vagy giccses szobrokat. (...) Ahol lehet, és ahol ez esedékes, a templomot újra festjük, lehetőleg három vagy négy egyszerű pasztellszínben. A művészi értékű freskót vagy szekót minden esetben restauráljuk és megőrizzük, de ezek ornamentális díszítését lehetőleg elhagyjuk, és egyszerű mezőkkel vesszük körül, ha a díszítés nem képvisel különösebb értéket.”³⁹ Noha ez a maitól markánsan különböző ízlés és műemlékfelfogás megismerése érdekes konklúziókhöz vezethetne, fontosabbnak gondolom az újítási szándék magyarországi működésének megértését.

A liturgikus változások és azok térformálásra gyakorolt általános hatásának felvázolása után meg kell vizsgálni azokat a motivációkat és mechanizmusokat, amik a megrendelőt, a tervezőt és nem utolsósorban a használót, vagyis az egyházközségeket mozgatták. Dümmerling és Arató – idézett

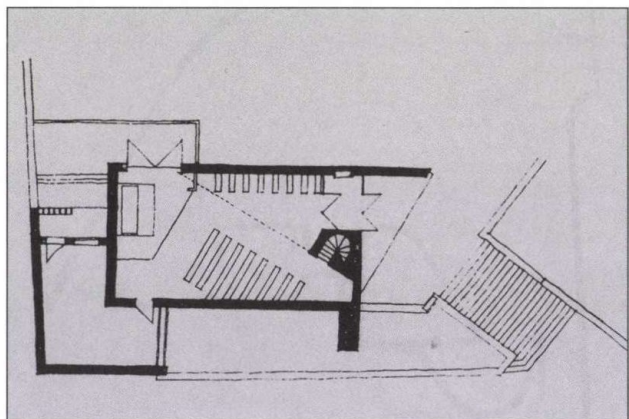
passzusaikban – egyetértenek abban, hogy „a liturgikus követelmények szerint való átrendezés kiváló lehetőséget nyújt e templomok korszerű, művészi felújítására.”⁴⁰ Kivált, mert „a falusi templomainknál egy mellékoltár (...) teljesen elegendő. A többi mellékoltárok ma már legtöbbszörre használaton is kívül esnek, s csak a hívek egy részének túltengő díszítési kedvteléseinek kielégítési helyét jelentik, ahol csak feleslegesen halmozzák fel a művészi érték nélküli, legtöbbször értéktelen szobraikat, papíros virágdíszéseket.”⁴¹

Sokat elárul a korról, annak írástudóiról, hogy fel sem merült ezekben az esetekben: a mellékoltárok kidobálásával esetleg a helyi közösségek vallási életét, hagyományait sérthetik. (Ahogyan az sem vetődött fel, hogy mindezt a zsinati megújulás nevében megtenni ellenérzéseket szülhet a hívekben.) Ennek az egyház hierarchikus berendezkedése is oka lehet, vagyis eleve feltételezték, hogy a hívó elfogadja vallási előjárói döntését. Állhat kimondatlan jobbító, népnevelő szándék is az egyszerűsítések végrehajtása mögött. Mindenesetre elgondolkodtató Walter Kasper véleménye a II. Vatikáni Zsinat jelentőségéről, immár negyven év távlatából: „Mindazonáltal semmi helye nincs egy újfajta triumfalizmusnak. A zsinat utáni egyház árnyoldalai és válságjelenségei főleg a nyugati világban szembeötlők. A zsinati feltörekvés nálunk hamarosan összeomlásba és válságba torkollott. A lelkesedést hamar felváltotta a kijózanodás időszaka (...) sok minden túllőtt a célon. A liturgikus megújulásban gyakran egyfajta racionális purizmus terjedt el, ami szétrombolta a fejlett és egészséges népi ájtatosságokat, miáltal istentiszteleink szegényesebbekké váltak.”⁴²

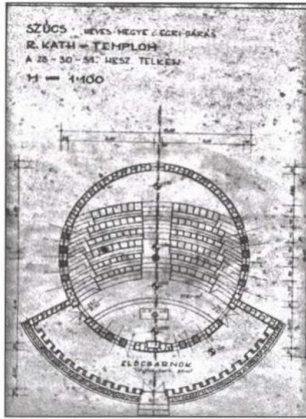
*

Érdemes lenne tehát újragondolni az időszakra jellemző megrendelői, tervezői és használói viselkedéseket és azok értékelését, még akkor is, ha ez igen sokrétű kérdés, és ugyancsak igényli néhány beidegződés újragondolását. Ezek közül most csak a zsinati megújulás szellemében épült magyarországi templomok helyi fogadtatását tekintem át röviden.

Az új építésű templom esetében a megváltozott szemlélet változatos alaprajzi és téralakítási formákat eredményezett. 1970-ben a *Cristliche Kunstblätter* 3. száma részletesen foglalkozott a zsinati szellemnek megfelelő templomok kialakításával.⁴³ Ezek közt volt, hogy a torony és a kereszt- vagy a téglány alaprajz nem nélkülözhetetlen része a templomnak, hogy a túl magas csarnok nem alkalmas az intimitás megélé-

CSÉREPVÁRALJA, MUNKÁS SZT. JÓZSEF TEMPLOM 1961, CSABA LÁSZLÓ

SZÜCS, MUNKÁS SZT. JÓZSEF TEMPLOM, 1965-68

sére, viszont a fénykezelés alkalmas ennek kiemelésére; és hogy az egész térnek és a berendezésnek a béke és a védettség érzetét kell sugallnia. Itthon a Zsinatot megelőző ezt a szellemet képviselte Csaba László cserépváraljai temploma. A fény spirituális hatásával operáló térben a padok az oltár mint középpont felé sugaras elhelyezése a későbbi rendelkezéseknek is megfelelt. A 60-as, 70-es években épült modern felfogású templomok, többek között Csaba László 1967-es hollóházi és 1977-es hodászi, Szabó István 1973-as farkasréti és Tarnai István 1975-ös Szeged-tarjánvárosi templomai azok, amelyeket a korszak vizuálisan művelt közönsége és az utókor a kortárs templomépítészet remekeiként tart számon. Ezek a templomok a legújabb templomépítészeti elvárásoknak megfelelő, a vallásos áhítatot megcélzó, fényhatásokkal és dinamikus tömegkompozícióval operáló épületek, melyeket kortárs képzőművészeti alkotások gazdagítottak. A megbízók liturgikus megújulás melletti elkötelezettségét és tervezők felkészültségét, szakrális építészeti jártasságát egyaránt leolvashatjuk a megvalósult épületekről. Tény viszont, hogy nem

eggyel kapcsolatban keringenek olyan anekdoták, amikor a hívek azt kérdezték a mérnök úrtól: ugye szép lesz az új templomuk? Ő persze igyekezett megnyugtatni őket, igen, az lesz. Mire a kérdező örömmel felsóhajtott: ez jó hír, mert azt hitték, olyan lesz, mint a közszemlére kített rajzon. Előfordult, hogy a templomot körbeültették fákkal a csalódott hívek: látni se akarták az új épületet.

Vajon egyedül csak a tanulatlan falusi nép kultúrátlansága a fiasco oka? Talán közelebb kerülünk a válaszhoz, ha azt kérdezzük: vajon építhető úgy épület, hogy sem a megrendelő, sem a tervező nem veszi figyelembe a használók igényeit? Még ha a megrendelőnek és az építésznek is pontos képe van saját korának magaskultúrájáról, ha műveltségük kifinomultabb, elgondolásaik pontosabbak, funkcionálhat-e megfelelően egy épület, különösen egy szakrális tér, ha a helyiek nem fogadják el? Nemcsak a hívek részletes tájékoztatása, az újdonságok elfogadtatása hiányzott. A zsinat liturgikus rendelkezései, a vallásos megújulás abban a magyarországi vallásos közegben kívánt új típusú épületeket létrehozni, ahol a valláshoz, annak hitbéli tartamához és külső megjelenési formáihoz való ragaszkodás a múlt értékeinek és a hagyomány megtartásának eszköze is volt. Mint a 18. században, amikor még evidencia volt az építés számára a templomok hagyományörző szerepe – ahogyan azt Bibó István írja a század vályog- vagy patiscstemplomairól: „Ezeknek az igénytelen kis építményeknek a hagyomány kialakításában és megőrzésében óriási szerepük volt, s a legnagyobb kőtemplom építője sem tehetta meg, hogy külföldi tanultsága nyomán a gyülekezetet a helyi hagyománytól eltérő alapszerkezetű templom építésére rávegye.”⁴⁴

A különbség a 18. század és a 60-as, 70-es évek templomépítkezései közt az, hogy immár nemcsak a nagy tanultságú építő, hanem a jó szándékú, felvilágosult, és a kor egyházi előírásainak egyszerre megfelelni kívánó építendő is skrupulusok nélkül képes érvényesíteni akaratát a használó közösségen – akár annak ellenében is.

Jegyzetek:

- 1 Sacrosantum Concilium (továbbiakban: S. C.) 126. in Diós 2000, 86. o.
- 2 Szakos-Várnagy, in Diós 2000, 28. o.
- 3 „Sajátos egyháztudat ébredt fel a lelkekben, és ma új élmény erejével hat a lelkek közösségének felismerése Isten szeretetének misztériumában. Korunk egyháztana már kiszabadult az Egyház hierarchikus szervezetét és lelki hatalmát védő és az ellenfelekkel vitázó iratok feszült légköréből, a művelt hívó ma már nemcsak papok által kormányzott üdvösségi intézményt lát az Egyházban, hanem felfedezte a Szentírás Isten országát és Isten népét kinyilatkoztató egyházképét: azt az istenembeni közösséget, ahol a krisztusi megváltás végbemegy a lelkekben és az emberiség újra egyesül teremő Istenével.” Cserhádi idézi P. Gerhard Zsinat előtti írását. in Diós 2000, 13. o.
- 4 Szakos-Várnagy, in Diós 2000, 27. o.
- 5 S. C. 7. in Diós 2000, 48. o.
- 6 Cserhádi 1975 in Diós 2000, 19-20. o.
- 7 „A zsinat célja: 1. A Szentséges Zsinat különleges feladatának tekinti a liturgia megújítását és ápolását is, mivel azt a célt tűzte maga elé, hogy a keresztény életet a hívőkben napról napra gyarapítja, a változásnak alávetett intézményeket korunk szükségleteihez jobban alkalmazza, mindazt, ami a Krisztusban hívők egységét előmozdíthatja, támogatja; és mindazt, ami mindenkinek az Egyház ölébe való meghívására szolgál, megerősíti”. S. C. Bevezetés in Diós 2000, 45. o.
- 8 S. C. 14. in Diós 2000, 52. o.
- 9 S. C. 11., 14., 19., 21., 27., 30., 41., 48., in Diós 2000, 51., 52., 53., 54., 56., 60., 63.
- 10 S. C. 10. in Diós 2000, 50. o.
- 11 S. C. 11. in Diós 2000, 51. o.
- 12 „Annak érdekében, hogy Isten Igéjének asztala gazdagabban legyen megerősítve a hívők számára, a Biblia kincseit jobban föl kell támi úgy, hogy meghatározott számú év alatt a Szentírás fontosabb részeit olvassák föl a népnek.” S. C. 51. in Diós 2000, 64. o.
- 13 „melyben a liturgikus év folyamán a szent szövegekből kifejtik a hit misztériumait és a keresztény élet törvényeit, nagyon ajánlott” S. C. 52. in Diós 2000, 64. o.
- 14 „Mivel azonban mind a szentmisében, mind a szentségek kiszolgálásában, mind a liturgia más területein gyakran nagyon hasznos lehet a nép számára anyanyelvének használata, nagyobb teret kell számára biztosítani. Ez elsősorban az olvasmányokra és a felszólításokra, bizonyos könyörgésekre és énekekre érvényes. (...)” S. C. 36. 2.§ in Diós 2000, 58. o.

- 15 Római Miskönyv Általános Rendelkezései, 272.
- 16 Római Miskönyv 272.
- 17 S. C. 10. in Diós 2000, 50. o.
- 18 Római Miskönyv 262.
- 19 Unghváry 1934, 175-184. o.
- 20 Római Miskönyv 276.
- 21 Levárdy – Arató 1971, 101. o.
- 22 Heathcote – Spens 1997, 40. o.
- 23 Levárdy – Arató 1971, 96. o.
- 24 „Mielőbb felül kell vizsgálni a liturgiával kapcsolatos felszerelési tárgyakra vonatkozó általános jogszabályokat, helyi rendelkezéseket (...) főként azokban a kérdésekben, amelyek a templomok méltó és célszerű szerkezetét, az oltárok formáját és építését, a szentségház méltóságát, elhelyezését (...) szabályozzák: mindazt, ami kevésbé felel meg a megújított liturgiának, meg kell változtatni vagy meg kell szüntetni, ami pedig előmozdítja, azt meg kell tartani vagy be kell vezetni.” S. C. 128. in Diós 2000, 87. o.
- 25 Szakos-Konkoly, in Turányi 1988, 653. o.
- 26 Az Esztergomi Érseki Főhatóság 1965. március 20-i körlevele, a Magyar Katolikus Püspöki Kar 1966. szeptember 14.-i körlevele elrendeli a szentmise magyar nyelvű állandó szövegeinek bevezetését, a Váci püspökség 1966. október 18-i körlevele. Hivatkozta: Dümmerling 1966, 61. o.
- 27 Dümmerling 1966, 1. o.
- 28 Dümmerling 1966, 8. o. Ugyanilyen értelmű a Magyar Katolikus Püspöki Kar 1966. szeptember 14.-i levele és a Váci püspökség 1966. október 6-án kelt körlevelének 34/2775. sz. közleménye is. Uott 10. o.
- 29 Dümmerling 1966, 15. o.
- 30 Dümmerling 1966, 24. o. A II. Vatikáni Zsinat liturgikus reformja alapján 1969. advent első vasárnapján lépett életbe a Római Miskönyv általános rendelkezései, mely a templom belső terének rendezési elveit is tartalmazza.
- 31 Dümmerling 1966, 27. o.
- 32 Dümmerling 1966, 41. o.
- 33 „Helytelen a lelkipásztoroknak és sokszor a híveknek is a legtöbbszörre jó szándékú, de a műemléki elvekkel szöges ellentétben álló kívánsága és törekvése, hogy pl. gót stílusú templomban gót stílusú (...) versus populum oltár létesüljön. (...) A versus populum oltár létesítéséhez műemléki szempontból külön elítélendő és tilos más berendezési tárgyak pl. padoknak, szentélyválasztó mellvédnek, stb.-nek feldarabolása a azokból »stílszerű« szembenező oltárak emelése.” Dümmerling 1966, 16. o.
- 34 „Az oltárok áthelyezésével, illetve új oltárok építésével a magyar klérus behatóbban csak 5 évvel ezelőtt kezdett foglalkozni.” A Magyar Katolikus Püspöki Kar és az Országos Műemléki Felügyelőség pedig 1968-tól figyelt fel az oltárok szétfűrészelésére Cserhádi 1974, 162. o. Ezt a késlekedést a hagyománykövetésen kívül nyilvánvalóan az is okozta, hogy a zsinat a Liturgikus Konstitúcióval kapcsolatban nem volt egységes. A mérsékelt és az alapos reform hívei közti elhúzódo viták eredményezték, hogy a „döntésre megérett reformokat bevezették, a vitatott kérdésekről pedig tovább tanácskoztak” Szakos – Konkoly in Turányi 1988, 654. o.
- 35 Cserhádi 1974, 163. o.
- 36 Arató Miklós in Turányi 1988, 458. o. Műemlékvédelmi és egyházművészeti kiadványai: A liturgikus berendezési tárgyak és eszközök művészete, 1968; Fotóalbum külföldi és hazai példákkal, 1968
- 37 Dümmerling 1966, 49. o.
- 38 S. C. 124. in Diós 2000, 86. o.
- 39 Cserhádi 1974, 164. o.
- 40 Levárdy – Arató 1971, 95. o. És Dümmerlingnél: „A silány alkotásokat mindenképpen el kell távolítani. Erre igen jó alkalmat szolgáltat az új liturgikus előírásokkal kapcsolatban szükséges átrendezések (sic), aminek során kisebb feltűnéssel a személyi sérelmek nélkül kínálkozik alkalom a templomba nem illő értéktelen tárgyak eltávolítására.” 52. o.
- 41 Dümmerling 1966, 48. o.
- 42 Kasper in Kránitz 2002, 26. o.
- 43 A liturgikus megújulási mozgalmak hatására már a második világháború előtt elkezdődött a templomépítészetben egy jelentős, az alaprajzot és a tömegformálást is megváltoztató irány. Az emocionálisabb templomépítészet Hitchcock szerint 1943-ban, Oscar Niemeyer pampulhai São Fransisco templomával kezdődött. De az igazi fordulópont, ami az új építészgenerációt leginkább a szabad tervezésre ihlette, Le Corbusier 1955-ben elkészült Notre-Dame-de-Haut temploma volt. (Hitchcock 1977, 368. o.) A későbbi, részletesebb építészettörténeti feldolgozások az alaprajzi típusok és a megformálás sokszínűségét emelik ki. Az ives falak határolta vagy szabálytalan sokszög alaprajzok változatai, az épület tömegének kubustól eltérő, illetve hagyományos formáinak elterjedésére, valamint a fedés- és fénykezelésbeli különbözőségekre helyezve a hangsúlyt. (David 1957, Baur 1962, Kidder Smith 1964)
- 44 Bibó 1967, 549. o.